

Silvan Kandor je kmečki sin, ki se je šolal in dobil v Trstu mesto profesorja slovenščine na slovenski gimnaziji, katero je omogočila zavezniška vojaška uprava. Njegov brat Sandro je bil partizan in se je po vojni vrnil kot nekvalificiran delavec na železnico. V Trstu je tudi zdaj napeto. Znova se prebuja fašistične ali iredentistične grožnje. Izjema med Italijani je profesor De Martinis, humanist, ki poskuša razumeti tudi Slovence. Njegova tenkočutna in inteligentna hči Nora kaže očito nagnjenje do Silvana. Toda vsi trije motivi v romanu se zlomijo. Silvan pusti slovensko šolo in sprejme posel prevajalca za zavezniško upravo, Sandro kot Slovenec ne more dobiti stalne službe, zato emigrira v Avstralijo. Silvanova ljubezen do Nore (ljubezen, ki je brez sledu erotičnosti!) se je končala v spoznanju, da ga je bilo včasih groza samote, zdaj pa ga je prav tako groza živeti brez samote.

Prav zadnji motiv povsem potrjuje idejno koncepcijo romana.

Splošnemu dvomu modernega človeka v eksistenco se v razmerah nacionalnega zatiranja pridružuje poniževanje sleherne človekove vrednosti. Vsakršno iskanje izhoda je nesmiselno. Človek stoji v tujem, sovražnem svetu.

Obup, izgubljenost, nihilizem? Ali ostrejša oblika protesta, kot so bile vse prejšnje, ker prodira do bistva človeka?

Morda je predvsem resignacija. Edini, ki je v romanu nekako rešil svoj obstanek, je najmlajši brat, Berto, ki se zanima v glavnem za motorje, za knjige se pa sploh ne meni.

Iz trpljenja negacije raste pri slovenskih tržaških piscih resnobna proza, ki mislečemu človeku stavlja težka vprašanja.

Breda Pogorelec

Filozofska fakulteta Ljubljana

RAZVOJ PROSTEGA STAVKA V SLOVENSKEM KNJIŽNEM JEZIKU

(Vloga dativa v stavku)

Pregled slovenskih stavčnih tipov nas opozarja, da se je zgradba stavkov od brižinskih spomenikov do danes v osnovi kaj malo spremenila, prav gotovo pa ne v toliki meri, da bi nekdanjih stavčnih vzorcev ne mogli prepoznati s pomočjo sodobnega knjižnega jezika. Razločki so največ v realizaciji adverbálnih razmerij (odvisni od rekcije glagola).

Redki slovenski srednjeveški literarni teksti niso dovolj obsežni, da bi lahko z gotovostjo trdili, da zajemajo ves repertorij slovenskih stavčnih vzorcev. Bogastvo stavčnih vzorcev v knjigi XVI. stoletja nas sili, da sprejmemo starejše vzorce iz brižinskih spomenikov, celovškega, stiškega in drugih spomenikov za osnovo primerjave, da ugotovimo slogovne značilnosti. Trditev pa, da se je slovenski stavek razvil še le od reformacije naprej, utegne imeti samo delno vrednost, pač zaradi tega, ker so nekdanji stavčni vzorci tudi v

XVI. stoletju, kakor pozneje, še zmeraj živi. Seveda v skladu z naslovom upoštevamo le jedro stavčne zgradbe — prosti stavek, v zloženem stavku so spremembe vsaj na zunaj (vezniki, vezni zaimki) veliko večje. Vseskozi pa so spremembe v besednem redu stavkov. Te gredo na račun različnih slogovnih zakonitosti v organizaciji sporočila. V razpravi jih le deloma omenjam, največ zaradi tega, ker ne upoštevam samo dejanskih prostih stavkov, temveč tudi jedra zloženih stavkov, saj so njihovi vzorci s pravimi prostimi stavki identični.

Skica teh problemov seveda še ni rezultat popolne analize starejših slovenskih besedil, nastala je ob izbranem reprezentančnem gradivu. O izvoru zvez ne razpravljam: tudi če gre za očitne kalkē, vidim v njih realizacije slovenskih jezikovnih možnosti. Ker sem mnenja, da je treba gledati v teh zvezah vsaj včasih tudi način mišljenja (jezikovne evropeizme), sem v tej stopnji razmišljanja hote zanemarila primerjavo s stanjem v srednjeveški latinščini in nemščini, od koder je potekal osnovni vpliv na izoblikovanje starejših slovenskih tekstov.

Ker se v slovenskem stavku najprej v brižinskih spomenikih — pa v XX. stoletju od slovenske moderne dalje pojavljajo v poeziji in prozi razmeroma zelo številno zveze z različnimi dativi, sem jih izbrala za predmet te svoje prve razprave o slovenskem prostem stavku. Zveze z dativom so zaradi po navadi ohranjenega osnovnega dodatnega pomena zlasti v primerih prostega dativa pomensko intenzivnejše od drugih zvez, na primer zvez z akuzativom, s katerimi so včasih celo zamenljive. Zamenljive so tudi z genetivom in tudi za genetiv velja, da je v zvezah, zamenljivih z dativom, manj poveden od dativa. Če je torej dativ v mnogih primerih obdarjen z dodatnim pomenom, je seveda pomembno slogovno sredstvo in je za posamezna slogovna obdobja treba vedeti, katere zveze se širijo in s kakšnim sporočevalnim namenom.

Dativ ima v stavku različne vloge. Po svoji osnovni funkciji je dativ »sklon opozarjanja na udeležbo in sklon interesa in zato označuje posredni (oddaljeni) odnos osebe (redkeje stvari) do dejavnosti subjekta (objekt smeri ali drugotni objekt).« Znan je delitev dativnih funkcij na ožje in na proste. Prvi naj bi bili po stavčni funkciji objekti, drugi predvsem adverbialna določila. K prostim dativom spadajo dativi koristi oziroma škode (commodi oziroma incommodi). Pozornost poslušalca na stavčno sporočilo vzbujajo etični dativi. Simpatetični dativ ali po slovanski terminologiji posesivni dativ priteguje pozornost na živo bitje, katerega telesni deli, deli obleke itd., imetje so predmet stavčnega sporočanja. Za latinščino označujejo te zveze po eni strani kot prabitne, po drugi strani kot poetične in da v pozni latinščini izginjajo. Poleg tega so še dativi ozira (respectivus), cilja, kot varianta dativa commodi je tu dativ auctoris — povzročitelja, dativi pri pridevniki in podobno. (Teoretski povzetki v glavnem po Leumann—Hofmann—Szantyr, Lateinische Grammatik, Zweiter Band, Syntax und Stilistik, München 1965, s. 86 d., Vladimir Šmilauer, Novočeská skladba, Praha 1966, s. 222 in drugod). Iz teh znanih karakteristik dativnih funkcij se zdi, da lahko to množico funkcij reduciramo na dve osnovi: na dativne objekte in na dativne commodi oziroma incommodi, objetke ali prislovna določila. Pri objektih je možnost prehajanja od dativne rekcije v akuzativno (take so tendence razvoja), v slovenščini pa je največkrat ohranjena obojna rekcija in je tako izbor pravzaprav docela slogovno vpra-

šanje: izbira dativne rekcije predmeta namesto običajnejšega predmeta v akuzativu prinaša v stavek seveda posebnost dodatnega (samostojnega) dativovega pomena in s tem novo razsežnost v stavčno zgradbo. (Ta posebnost je že v zgodovinskem razvoju jezikov ustvarila celo lestvico »nepredmetnih« pomenov dativa!)

V najstarejšem slovenskem spomeniku je dativnih zvez precej: (Po transkripciji Ramovša v Ramovš-Kos, Brižinski spomeniki, Ljubljana 1937.) *tebê ispovêdê vâs moj grêh — — —, I tebê, božji rabe, hot' o biti ispovêdan vsêh mojijh grêh, tebê sê mil tvorjo od sih počtenih greh — — têh sê tebê mil tvorjo, otmî mę vsêm zlodejê, — — bože, tebê porončo mē tebê, mi (je) jega potrêba velika ter mi je iti že na on svêt, paki že vstali na sodni dan; imêti mi je život po sem, imêti mi je otpustak mojih grêhov; eže mi sê tomu hotelo, emuže mi bi ne dostalo hotêti* v I. brižinskem spomeniku. V II. brižinskem spomeniku so naslednje: *modlim sê jim, obêti naše jim nesem, časti jih pijem, eže jest ugotov' enò iskoni dokoni izvol' enikom božjem, jemu sê otêti ter v vêki jemu bê žiti, i nam se modliti tomuje vrhnêmu otcu gospodi, i jest sê pred božjima očima vsakomu — — ispovêdati*. V III. spomeniku: *Jaz sê zaglagol' o zlodêju i vsêm jego lêpot' am, Bogu — — ispovêdê vsê mojê grêhe, Daj mi, bože gospodi, tvojo milost, tebê poročo vsa moja slovesa*. Navedla sem toliko primerov zato, da bi opozorila na izredno veliko število dativnih struktur v spomenikih, zlasti v I. in II. Z mdativom se izraža relacija vernikova do boga, zlodeja, svetnikov. Od dativov so povečini predmetni in dativi koristi/škode, kakor *tebê se mil tvorjo*, pa redke in danes ob glagolu *piti* ne več živ: *časti jih pijem*, neke vrste respektivni dativ. Značilno je, da je dativ za 2. osebo *tebê* vedno v poudarjeni obliki, medtem ko je dativ za 1. osebo vedno nepoudarjen. S tem je v zaimkih posebej poudarjena relacija med bogom (duhovnikom) in vernikom, ki govori molitev. Dosledna raba poudarjene oblike za 2. osebo seveda ustvarja v besedilu dodatno razsežnost. Posebej pa navajam in omenjam deagentno modalno zvezo: VF + inf cop

+ dat, pri čemer je v dativu običajno zaimek. Zveza ima modalni pomen, dativ (osebni) je tako imenovani dativ povzročitelja, ki naj bi bil varianta dativa *commodi*. Modalni pomen ni enoten, največkrat pomeni *morati*. Zveza kopula + infinitiv kot modalna zveza se je ohranila do danes, omembe vredna je zaradi dativa *auctoris*, o katerem sporoča latinska sintaksa, da je bil značilen za avtorje, ki so pisali nekoliko umetelen jezik. Isto vrednost imajo te zveze tudi v slovenščini, verjetno že od začetka. Vsekakor pa takšna struktura, če je uporabljena v tako velikem številu, močno obarva besedilo. Z dativom je nosilec dejanja navidezno prikrit, dejansko pa poudarjen. Tak je tudi dativ v deagentni zvezi *eže mi se tomu hotelu*, ki se je — seveda brez stvarnega dativa *tomu* prav tako ohranila do danes. Podobno kot ta dativ povzročitelja učinkuje tudi že omenjeni svojilni dativ, ki pa ga bomo spoznali v kasnejših tekstih. Ker je dativ med vsemi skloni najbolj primeren kot nosilec čustvenega poudarka (prim. Havers, *Handbuch der erklärenden Syntax*, s. 36), moramo po opisu funkcioniranja zveze poudariti seveda tudi njeno emocionalno vrednost.

V III. brižinskem spomeniku je ohranjen še stari objekt v dativu — *prideš sodit živim i mrtvim*, kar je že v celovškem rokopisu iz XIV. stoletja zamenjano z akuzativom. Ker pa je še danes možna ob glagolu *soditi* tudi zveza z dativom, moramo biti nemara tudi tu pozorni na stilno izbiro v spomenikih, napisanih v

visokem stilu karolinške renesanse, strogem in skopo funkcionalnem, v katerem ni smela ostati neizrabljena nobena zveza. Z dativnim objektom je precizirana smer dejanja. Posesivni dativ je samo v I. brižinskem spomeniku v primeru: *mi (je) jega potrêba velika*.

Tretji večji slovenski spomenik je mlajši. Če so v brižinskih spomenikih še zveze, ki so se spremenile v besedju, a so se ohranile v rekciji, če je bila semantika ista, sodi stiški rokopis že znatno bolj v novi čas. Kljub temu da gre tudi tu za splošno spoved kakor v Br I in Br III, je dativnih zvez mnogo manj in jih zaradi tega uvrščamo k drugim karakteristikam tega poznogotskega spomenika. Ker v njem ni neposrednega nagovora kot v brižinskih spomenikih, ker je stiška spoved pravzaprav pripoved, naštevanje prestopkov in izredno stvarno ugotavljanje, kaj bo treba storiti, je osebnih dativov razmerno zelo malo. Če hočemo naglasiti kontinuiteto z brižinskimi spomeniki, moramo na prvem mestu omeniti modalno zvezo *nam je se veseliti* iz prvega dela. V drugem delu je nemara za slog najbolj značilen dativni objekt na začetku: *Ja se adpouem hudiču*, kjer je v zvezi precizirana smer dejanja na uvodnem mestu, čeprav je v istem spomeniku tudi možnost genitivnega objekta: *kygar fam se odpoueydall*. Da ne gre za dve različni stopnji sistema, spričuje še danes živa možnost obeh zamenjav. Ostali dativi so določeni z rekcijo: *ye wogu defetino meyga žyuota neyjam taku zweyftu dall, ya odpuščo vzeym teym*, itd. Dativ *commodi* je v zvezi *mi račyte prositi našiga gospudi*. V stiškem rokopisu ni razmejitve med poudarjenimi in nepoudarjenimi dativi osebnih zaimkov. Zaradi drugačne ideje tega spomenika dativne zveze tu nimajo tiste slogovne vrednosti kot v brižinskih spomenikih in jih zaradi tega težje izmerimo samostojno: uvrstili jih moramo k drugim posebnostim tega jezika.

Razmah literarnega jezika v XVI. stoletju in prav gotovo tudi način renesančnega pisanja sta dativnim zvezam odprla pot. Ne le da so se na ta način izražale osebne relacije vseh vrst, ob številnih osebnih dativih se znajdejo tudi številni dativi stvari. V obsežnih tekstih so razporejeni dativni objekti kakor v našem današnjem jeziku, ob njih pa tudi zveze, ki so se drugače izoblikovale največ zaradi preočitne zveze z nemščino v Trubarjevem jeziku: *Bug bode sly besedi inu oblubi sturill zadosti*, Cat. 208; *inu tudi more jubper stati ti neueri*, ib. 209 (danes ista zveza ob glagolu zoperstaviti se), *inu fe nei pustilla sui zastopnosti od take Vere inu zeupane odpelati oli odpehniti*, ib. 233. Zadnja zveza kaže primer dativa z infinitivom, zveze, ki je v slovenščini redka, čeprav je v težnjah po zgoščenih jezikovnih oblikah mogoča. V dativu so v teh primerih abstraktne besede, ki so v sporočilu pač v isti funkciji, kot so sicer osebe. Podobna je še danes veljavna zveza: *kyr verjame besedi boshy*. Primere navajamo prav zaradi tega, da pokažemo sprostitev v izrazu, ki je opazna v primerjavi z dativnimi zvezami v srednjeveških besedilih. Za našo tezo o stilnem učinkovanju struktur z dativom pa so seveda bolj pomembne zveze s prostim dativom, tako comm.: *inu ye nam dobil ta vezhni leben* ib. 222, *fe nemu pag is te shibkusti pergodi . . .* ib. 240. Od obeh primerov je prvi značilnejši zaradi tega, ker je v dativu izražen namen oziroma cilj dejanja. Drugega je treba pač prišteti k tistim zvezam z dativom, kjer osebni dativ pri deagentnem glagolu izdaja povzročitelja dejanja. Dativ *commodi* je tudi pri nominalnih predikativih, struktura je v Trubarjevih tekstih izredno pogosta: *Bog hozhe tim vernim ludem dober inu milofstiu byti, de ye Bug nemu za uolo Iefusa vezh inu*

bule periatel . . ., ib. 235, *de ye Bug timu grehu taku filnu sovrash in Tiga ye nemu is ferza shall*, ib. s. 240. Običajno se ta dativ navaja kot dativ pri pridevniku, vendar sem mnenja, da mu je zlasti zaradi poudarjene smeri dejanja potrebna uvrstitev med proste dative. Pri rekcijskih objektnih dativih je namreč zaradi stalne rabe ta učinek — ki sicer spremlja kot dodatna pomenska vrednost vse dative v stavkih — nekoliko zastrt. Sem spada tudi posebna zveza, v kateri dativ opozarja na nosilca stanja: *je inu bode timu taku, kar Bug govori*. Prištevam pa med te vrste tudi dativ pri sedanjih deležnikih: *tu vom bodi vedezhe*. Cat. 229. Kot respektivni dativ, se šteje v deagentnih zvezah: *nom se pag čnetu sdy*. Poleg vse te množice zvez z osebnimi in stvarnimi objektnimi dativi ter ob pisani rabi dativov commodi in njegovih variant pa že pri Trubarju ustvarja relacije seveda znatno obsežnejše kakor doslej vrsta posesivnih dativov. Primer — *ye nam vmyfli* — lahko zamenjamo z zvezo »*je v naši misli*« oziroma z osebno glagolsko obliko »*imamo v mislih*«. Prav posesivni dativ pa imam zaradi spremembe osnovne ideje v zamenjavah za enega izmed tistih dativov, ki nosilca dejanja slogovno najbolj markirajo. Posesivni dativ je tudi v zvezi: *Ona ye ana flushabnica boshya tebi hdobrumu* (= v tvoje dobro), medtem ko so dativi *Bogu na zhaft inu h dobrumu vsem mladim . . .*, *v fimu hudimu nagnen* tako imenovani adnominalni dativi. Seveda se tudi tu postavlja vprašanje, ali ne bi bilo mogoče tudi teh dativov poimenovati po njihovi funkciji v vrsti prostih dativov. Našteti primeri samo kažejo, kako zelo pogosto je bilo izražanje relacij s pomočjo dativa še pri Trubarju. Že pri njem, še veliko bolj pa kasneje v naslednjem slogovnem obdobju, v baroku, se je izoblikovala težnja po izražanju relacij s pomočjo predložnih zvez. V dativu so na primer pri Kastelcu objekti pri glagolih, ki imajo dativno rekcijsko, nekaj primerov posesivnega dativa: *kateru bo vse tebi h'shpotu*, Kastelic, Nabeški cilj, s. 30, *kar bi moglu tebi h'shkodi byti*, ib. 10, *da so mogli sami sebi k'nuzu biti*, ib. s. 12, *vekshi shpot bo tebi*, ib. s. 24; dat. auctoris: *tebi je hudú, ako lih je tebi teshku stradati . . .* ib. s. 20, od objektnih pa je treba navesti primer stavčne sintagme, sinonimne z glagolom zameriti, ki ima isto rekcijsko: *sa flu ne vsame tvoji nadleshnosti*, ib. str. 16. To priča, da je rekcijska odvisna od osnovne semantike in da je v njej težnja, poenotiti odnose vseh sinonimov v pomenski družini z dopolnili. Ne le pri Kastelicu, tudi pri drugih piscih so ti dativi ujeti med druge zveze in predstavljajo samo eno izmed izraznih možnosti.

Taka reparticijska različnih dativov, kot se je izoblikovala do baročne dobe, se je ohranila razmeroma dolgo. V poeziji sta dobila posebno nalogo čustvenega izraza etični dativ in posesivni dativ zlasti pri zaimkih; posesivni dativi pri Prešernu zlasti usmerjajo pozornost, kadar so to zaimki 1. ali 2. osebe: *Srcé mi je postalo vrt in njiva, V samoti iz oči mi solza lije*, — — *od ljubezni, ki mu mračila je mladosti zore, strah razžaliti te mi jezik veže, de bi nam srca vnel za čast dežele, ki jim kropiv krdelo rejo vzelo, Zjasnilo se mi bo spet mračno lice*, itd. Glede na to, da je etični dativ oblika, ki je značilna za govorni jezik, je razumljivo, da jo v visoki poeziji zamenjujejo druge oblike, predvsem kot pri Prešernu, posesivni dativ. Seveda so v tej poeziji tudi drugi dativi, toda zaradi posebne pomenske in slogovne vloge omenjam tu samo posesivnega.

V realistični literaturi druge polovice XIX. stoletja je z dativnimi zvezami podobno kot v baroku: upadajo, in sicer z izjemo ene same vrste, etičnega dativa, ki je pogost predvsem v poeziji. Razlog je najbrž kot prej v slogovnem raz-

položenju, ki usmerja sporočila proč od osebnih odnosov k stvarnemu. S tem seveda ne trdim, da bi dativnih zvez ne našli, le redke so — in konstruirane, kakor je na začetku razpravljanja omenjena modalna zveza: Vcop. + inf. + Dat. com., za katero pa smo že v brižinskih spomenikih podvomili, da bi bila docela neliterarna.

Slovenska moderna je dativ kot izraz osebnega odnosa, v prvi vrsti seveda čustvenega razpoloženja, potrebovala v velikem obsegu. Impresionistični Cankarjev stil je zahteval natančno niansiranje opisane snovi, kar pa je bilo mogoče z mnogofunkcionalnim dativom doseči veliko bolj intenzivno kakor s svojilnim zaimkom ali z akuzativnim objektom. Veliko je primerov, ko Cankar med možnostmi akuzativne in dativne objektne rekcije izbere dativno: *Mati in oče sta mu stregla*. Cankar, *Volja in moč*, zs XVI. s. 174, namesto predložnih zvez ima dativne, ker močneje izražajo smer: *prijazni besedi je odgovarjal osorno*, ib. s. 174, *je zagospodarilo delo svojemu . . . hlapcu*, ib. 180. Zelo pogoste so modalne zveze, sestavljene iz kopule in predikativa z dativom auctoris (osebne udeležbe): *Bilo mu je mnogokrat, da bi vzkriknil — —*, s. 176. Od te strukture se razlikuje zveza *Takrat mu je bilo petnajst let*, ib. s. 179 samo po tem, da je modalna samo po svoji zgradbi (deagentne zveze), ne pa po vsebini (= imel je 15 let). Zamenljivost zveze z dvočlenskim stavkom z glagolom imeti je odvisna od predikativovega pomena. Zveze *Silno mu je bilo*, v kateri je predikativ prislov načina, ne moremo tako spremeniti. Dativi v različnih deagentnih stavkih izražajo različne odtenke, ko respektivni dativ: *Čudno se je zdelo Jakobu*, ib. s. 181, dat. comm.: *kje mi je zapisano?*, ib. s. 183, *Nikomur ni bilo znano*, ib. s. 185, *njih obrazi pa so bili daljni in tuji*, ib. s. 187 in *se mi zde tuje in mrtve tiste podobe*, ib. s. 189. in spet dativ *commodi* namesto predložne zveze: *da kmalu ni bilo več prsti in prostora vešelemu samozaupanju*. ib. s. 184. Najbolj raznovrstni pa so posesivni dativi. V čem je razlika do primerov, ki smo jih omenjali pri Prešernu? Nemara najbolj v pogostnosti zvez, kakor: *Lica so mu gorela, usta so mu trepetala*, ib. s. 175. pa še: *da vam je roka tako breskrbna in svobodna?* ib. s. 180 *pa glas mu je bil hripav in trepetajoč*. ib. s. 189. *Vesela luč v njegovih očeh je bila kakor zastrta, beseda mu je bila hladna in pusta*. ib. s. 182. V vseh teh primerih označuje posesivni zaimek subjekt stavka, predikat pa z glagolom ali z nominalno zvezo stanje tega subjekta. Posesivni dativ prinaša v zgradbo element lastnine in povzroča, da je naša pozornost usmerjena na lastnika lic in usten in glasu drugače, kot bi bila s svojilnim zaimkom. Tudi je oblika prostega dativa bolj modalna, kot je pomensko enoznačni zaimek. Drugače učinkujejo posesivni dativi v stavkih: — — *besede — —*, *zakaj so mi ostale v mislih?* ib. s. 178, *Blagoslovi ti Bog kamnoseško modrost, blagoslovi jo tebi in meni!* ib. s. 179. Primera sta si podobna: zdi se, da je posesivni dativ objekt stavka in šele analitični premislek opozori na pravo vrednost. Zlasti drugi primer je mogoče razlagati na oba načina, v ponovitvi je to sploh objekt. Seveda je zaradi svojih razsežnosti dvojna funkcija v literarnem tekstu zmeraj bolj učinkovita. Dvojna razlaga je mogoča tudi v primeru: *Tvoja natura sama ti je govorila sodbo*, ib. s. 184. (objekt in posesivni dativ). Številni primeri iz Cankarja kažejo, kako zelo je bil pri njem dativ izraz osebne prizadetosti, odnosa, in tudi, kako je pomagal zgoščati pomensko zgradbo Cankarjevih besedil in jo obenem rahljati (s svojo modalno vrednostjo).